

LADISLAV RABUŠIC

**VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH V PŘEDSENIORSKÉM
A V SENIORSKÉM VĚKU**
ADULT EDUCATION IN PRE-SENIOR AND SENIOR AGE

Motto:

*Vzdělávání není přípravou na život;
vzdělávání je život sám.*

John Dewey

Úvod

Vzdělávání dospělých v předseniorském a seniorském věku¹ bude v příštích několika desetiletích jedním z velkých témat české vzdělávací a sociální politiky. Důvod pro takovou razantní předpověď je zřejmý. Je jím demografické stárnutí české společnosti a jeho konsekvence.

Demografické stárnutí v obecné poloze znamená, že se zvyšují počty i podíly seniorských věkových skupin v populaci (a nezáleží, zdali počátek seniorského věku definujeme od 60 nebo 65 let). V detailnějším pohledu ale demografické stárnutí také vede k tomu, že ubývají počty a podíly osob na trhu práce a že se také celkově zvyšuje jejich průměrný věk – trh práce tak postupně stárne a bude si muset zvyknout na to, že dosavadní poptávka po „mladých a dynamických kolektivech“ nebude vyslyšena a že naopak bude muset ve stále větší míře absorbovat pracovníky, které v dnešní (bohužel krátkozraké) optice považuje za nepotřebné a nezaměstnatelné – osoby starší padesáti let a osoby v raném seniorském věku. Efekt stárnutí na pracovním trhu je jedním z důvodů, proč je demografické stárnutí přijímáno s obavami a konceptualizováno jako ekonomický a sociální problém.

Efektivní začleňování a udržení populace předseniorského a seniorského věku na trhu práce je v současnosti jedním z klíčových témat sociální politiky, neboť to

¹ Výzkum pro tento článek byl financován grantem Ministerstva práce a sociálních věcí *Moderní společnost a její proměny*, číslo projektu IJ 017/04–DP2, název projektu *Vzdělávání dospělých v různých fázích životního cyklu: priority, příležitosti a možnosti rozvoje*.

je způsob, jak ulehčit zátěži penzijních systémů – současní senioři, kteří se chystají do důchodu, by měli zůstat déle na trhu práce a snižovat tak podíl osob, které jsou závislé na důchodových dávkách. Tato aktivizace seniorů již dostala celoevropský rozměr v konceptu „aktivního stárnutí“ (*Active Ageing*). Podle definice OECD je aktivní stárnutí „schopnost lidí, jak stárnou, vést produktivní život ve společnosti a v ekonomice. Což znamená, že jsou schopni činit pružná rozhodnutí o tom, jakým způsobem budou trávit čas v průběhu svého života – ve vzdělávání, v práci, ve volném čase a v péči o druhé“ (OECD, 1998, s. 84).

Důležitým prvkem aktivního stárnutí musí samozřejmě být i příslušná aktivizace vzdělanostní. Aby totiž osoby v předseniorském a seniorském věku byly schopny najít na trhu práce své uplatnění, musí se v prostředí dynamicky se vyvíjejících moderních společností opakovaně vracet k sebevzdělávání: ke zvyšování své kvalifikace, k rekvalifikaci nebo k získání kvalifikace nové – musí se, řečeno stručně, zapojit do některé z forem vzdělávání dospělých. Pokud tomu tak nebude, pak celá myšlenka aktivního stárnutí na trhu práce může být pouze prázdným konceptem.

V tomto článku nejdříve popíšu, jaká je situace starších českých obyvatel na trhu práce a jaká je jejich vzdělanostní úroveň. V další části pak uvedu výsledky empirického výzkumu zaměřeného na vzdělávání dospělých, všimnout si přitom budu především osob staršího věku. Ukážu, jaké mají charakteristiky ti, kdo se vzdělávání dospělých zúčastnili, a uvedu bariéry, které podle odpovědí dotázaných stojí v cestě účasti na vzdělávacích aktivitách.

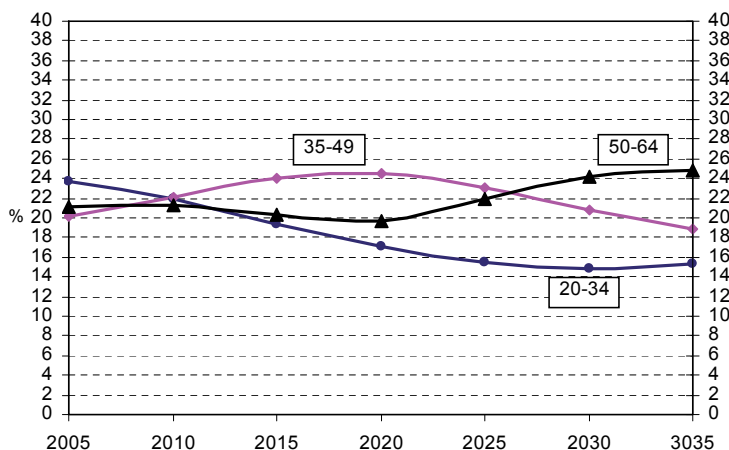
Osoby staršího věku na trhu práce a jejich vzdělanostní struktura

Dříve, než se budeme zabývat ústředním tématem tohoto článku, tedy problematikou vzdělávání osob staršího věku, ukážeme si kontext, v němž se budeme pohybovat. Tímto kontextem je výhled budoucího demografického vývoje, dále současná situace na trhu práce a současná vzdělanostní struktura osob ve věku, který nazývám věkem předseniorským a seniorským – a pro potřeby tohoto článku a pro zjednodušení budu tento segment populace označovat jako osoby staršího věku, jimž je 50–64 let².

Podle demografických projekcí se bude český trh práce proměňovat. Bude na něm totiž postupně ubývat osob v mladším a středním věku a naopak narůstat budou podíly osob staršího věku, jak ukazuje obrázek 1.

² Dopouštím se zde záměrně jisté nepřesnosti, neboť podle definice WHO se věkové rozmezí 45–59 let nazývá středním věkem, rozmezí 60–74 raným stářím a teprve rozmezí 75–89 let je starým věkem. Uvědomuji si, že nazývat věkovou skupinu 50–64 starším věkem je v tomto kontextu opovázlivé, v češtině však bohužel nenacházím vhodnější výraz.

Obrázek 1: Vývoj věkových skupin 20–34 let, 35–49 let a 50–64 let v období 2005–2035 podle střední varianty projekce ČSÚ z roku 2003

Pramen: ČSÚ, střední varianta demografická projekce 2003, vlastní výpočty.

Vývojové křivky na obrázku hovoří zcela jasně. Podíly mladých osob ve věku 20–34 let, což je věková skupina, která je hlavním „dodavatelem“ nových členů pro trh práce, by měly v průběhu příštích pětadvaceti let klesat, aby se do roku 2035 stabilizovaly na úrovni 1,5 miliónu (15 % z celku populace ČR). Podíly osob ve středním věku 35–49 let, což je skupina dosud považovaná za „jádro“ pracovní síly, bude nejprve do roku 2020 narůstat na 2,5 miliónu (25 % populace), aby se do roku 2035 početně vrátila na výchozí pozici z roku 2005, tedy na přibližně 1,9 miliónu (19 %). Skupina osob ve starším věku, což je podle naší definice věková skupina 50–64 let, bude v první polovině projektovaného období (do roku 2020) početně stagnovat, aby v jeho druhé polovině postupně vzrostla na 2,5 miliónu (25 %).

Podívejme se nyní na osoby staršího věku z hlediska jejich zapojení na trhu práce a z hlediska jejich vzdělanostní úrovně. Osoby ve věku 50–64 let jsou dnes na trhu práce mnohými považovány za staré a málo perspektivní a v českém kontextu je to věková skupina, která je pro současný trh práce (nespravedlivě) téměř ztracená. Zaměstnavatelé, jak potvrzují neformální rozhovory s referentkami a referenty na přepážkách českých úřadů práce, nemají o tyto osoby zájem, což se projevuje v relativně velmi nízké míře pracovní aktivity. Jak ukazuje tabulka 1, zaměstnanost se v ČR se zvyšujícím věkem rapidně snižuje: zatímco ve věkové skupině 50–54letých bylo zaměstnáno 82 % členů této skupiny, ve věku 55–59 let již byla zaměstnána pouze 59 % osob. Přispívá k tomu samozřejmě nízce nastavený věk odchodu do důchodu (především žen), který také zapříčiňuje, že ve věkové skupině 60–64 let je na trhu práce již jen 21 % osob. Celková specifická zaměstnanost starších pracovníků ve věku 50–64 let je tak pouze 57 %, a to je nízký podíl.

Tabulka 1: Specifické míry zaměstnanosti a nezaměstnanosti ve věku 50–64 let (podíl na celku z dané věkové skupiny) a podíl důchodců podle věkových skupin v ČR v r. 2004

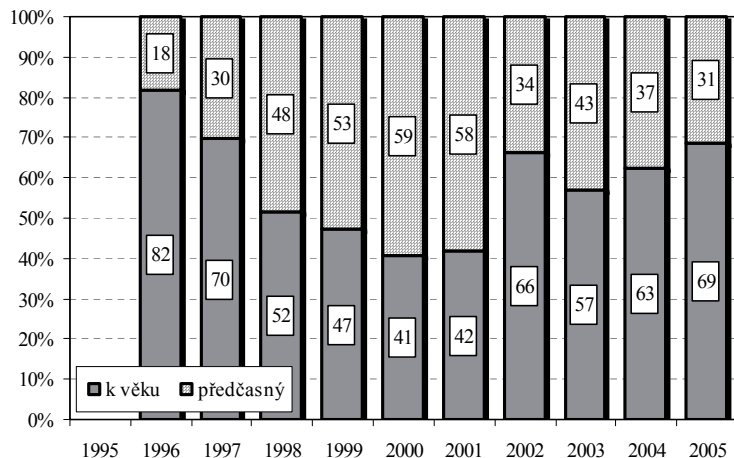
Věkové skupiny	Celkem osob v tis.	Zaměstnaní	nezaměstnaní	důchodci*
50–54 let	784,7	81,8	7,4	8,5
55–59 let	751,9	59,1	6,0	34,6
60–64 let	564,5	20,7	3,0	77,0

*Důchodci starobní i invalidní

Pramen: Statistická ročenka ČR 2005, tab. 10–10 a 10–15.

V tabulce 1 by nás neměly překvapit relativně nízké hodnoty měr specifické nezaměstnanosti osob staršího věku, které jsou nižší, než byl celostátní průměr v roce 2004, tedy 9,5 %. Důvodem jsou předčasné odchody do důchodu – ztratila osoba ve starším věku práci a nemá-li po několika měsících života na dávkách v nezaměstnanosti šanci na její nalezení, odchází často do předčasného (někdy i invalidního) důchodu³. Podíl předčasných starobních důchodů tvoří každoročně třicet a více procent z přiznaných starobních důchodů, jak ukazuje obrázek 2.

Obrázek 2: Struktura nově přiznaných starobních důchodů (předčasné a k důchodovému věku) v letech 1996–2005 v ČR

Pozn.: Výrazné snížení podílu předčasných odchodů do důchodu po roce 2001 bylo způsobeno jejich určitým finančním znevýhodněním. Další snížení po roce 2004 může být způsobeno tím, že novela zákona o zaměstnanosti zvýšila délku období, po které nezaměstnaný pobírá dávku v neza-

³ Dle § 30, zákona o důchodovém pojištění (155/95 Sb.) a § 31, zák. 155/95 Sb. je možné odcházet do důchodu dva nebo tři roky před dosažením zákonného důchodového věku. Tato možnost byla zavedena v roce 1995.

městnanosti. Původních 6 měsíců, které platily pro každého nezaměstnaného se po r. 2004 zvýšily na 12 měsíců pro nezaměstnané ve věku vyšším než 55 let.

Pramen: Česká správa sociálního zabezpečení, vlastní výpočty.

Předčasné odchody do důchodu nejsou ovšem českou specialitou. Jak konstatuje Kotýnková (1997), předčasné odchody do důchodu, rezignace starší pracovní síly na hledání práce a z toho vyplývající výrazné snížení počtu pracujících starších 55 let v průběhu 80. a počátku 90. let byly jedním z hlavních rysů politiky zaměstnanosti v Evropské unii v posledních dvaceti letech.

Jelikož byla takováto situace neudržitelná, vytkla si Evropská unie v roce 2001 ve Stockholmu v rámci politiky aktivního stárnutí cíl, aby do roku 2010 činila míra zaměstnanosti pro osoby ve věku 55–64 let 50 %. Jak dokumentuje tabulka 2, k tomuto cíli se mnohé evropské státy dopracovávají zatím jenom zvolna. Nejvyšší míry zaměstnanosti starších osob mají skandinávské země (švédských téměř 70 % vzbuzuje obdiv), dále Švýcarsko a Spojené království. Česká republika se svými 43 % zaměstnaných, byť se jejich podíl postupně od roku 1995 zvyšoval, má před sebou ještě dlouhou cestu.

Tabulka 2: Vývoj míry zaměstnanosti osob ve věku 55–64 let (podíl zaměstnaných z celkové počtu obyvatel této věkové skupiny) v některých evropských zemích v letech 1995–2004 (v %)

	1995	2000	2004
Švédsko	62,0	65,1	69,5
Norsko	63,1	67,1	68,0
Švýcarsko	62,0	63,3	65,1
Dánsko	49,3	54,6	61,8
Spojené království	47,5	50,4	56,2
Finsko	34,4	42,3	51,0
Portugalsko	44,6	50,8	50,3
ČR	34,8	36,3	42,6
Španělsko	32,4	37,0	41,3
Francie	33,5	34,3	40,6
Německo	37,4	37,6	39,2
Maďarsko	17,1	21,9	31,1
Itálie	28,4	27,7	30,5
Belgie	23,3	25,0	30,1
Rakousko	30,4	28,1	28,8
Polsko	33,8	28,4	28,0
Slovensko	21,7	21,3	26,8

Pramen: OECD Factbook 2006: Economic, Environmental and Social Statistics.

Čeští zaměstnavatelé tak stojí před důležitým rozhodnutím. Musejí si uvědomit, že v blízké budoucnosti se osoby staršího věku (50–64 let) stanou ve srovnáním s osobami mladými (20–34) a osobami středního věku (35–49) nejpočetnější věkovou skupinou v české populaci. Od ledna roku 2013 bude zákonný věk odchodu do důchodu 63 let pro muže a (bezdětné) ženy⁴, který dále zvýší nabídku pracovních sil osob staršího věku. Vytvoří se tak situace, kdy bude ekonomicky a sociálně neúnosné, aby tento potenciál pracovních zkušeností, dovedností a kompetencí zůstával tak jako nyní, kdy téměř polovina osob ve věku 50–64 let je mimo trh práce, i nadále nevyužíván. Český trh práce se tak musí začít intenzivně připravovat na to, že bude nabízet pracovní místa starším pracovníkům.

Nutná budoucí zvýšená poptávka po pracovnících staršího věku je samozřejmě ale pouze jednou stranou mince. Aby tato poptávka mohla být naplněna, musí se vhodně sejít s nabídkou – tedy s pracovníky, kteří mají takové charakteristiky, aby poptávce vyhověli. A to může být problém. Starší pracovníci, o nichž zde pojednáváme, jsou lidé, kteří se narodili v období 1942–1956 a svou povinnou školní docházku zahájili v letech 1948–1962. Jsou to tedy lidé, kteří prošli poměrně rigidním školským systémem, který velmi dbal na to, aby značná část školní mládeže absolvovala především učňovské školství nebo aby se jí dostalo specializovaného odborného středoškolského vzdělání. Dynamický vývoj moderních a postmoderních společností a jejich trhů práce – společností vědění – ovšem vyžaduje vzdělání zcela jiného typu – vzdělání široce obecně zaměřené se schopností tvořivé adaptace na řešení konkrétních úkolů či problémů. Organickou součástí takového systému vzdělávání je pochopitelně i důraz na celoživotní učení a vzdělávání dospělých.

Je samozřejmé, že v průběhu minulého půlstoletí se vzdělanostní úroveň populace České republiky proměnila. Výrazně se snížil podíl starších obyvatel se základním vzděláním a úměrně tomu se zvyšoval podíl ve vyšších kategoriích vzdělanosti. Celkový růst vzdělanosti však nebyl nijak závratný, naopak za minulého režimu byl na celá desetiletí spíše brzděn, přičemž vzdělávání samotné u nás postupně ztrácelo nejen ekonomickou, ale také sociální a kulturní hodnotu (Čerych, Koucký, Matějů, 1998).

Z perspektivy společnosti vědění má ovšem generace českých starších pracovníků, kteří jsou předmětem našich úvah, vzdělání relativně nízké. Podíly osob, které dosáhly maximálně výučního listu, se podle výsledků sčítání lidu v roce 2001 ve skupině 60–64letých blížil 70 %, ve skupině 55–59letých bylo takto nízce vzdělaných 64 % a ve skupině 50–54letých 63 % (viz tabulku 3). Ženy měly systematicky ve všech vzdělanostních stupních nižší vzdělání než muži, kromě vzdělání středoškolského s maturitou, kde jejich podíly převažovaly .

⁴ Ženy, které vychovávají jedno dítě, budou moci odcházet do důchodu v 62 letech, ty které vychovávají děti dvě, pak v 61 letech. Ženy se třemi nebo čtyřmi dětmi budou odcházet do starobního důchodu v 60 letech.

Tabulka 3: Vzdělání starších obyvatel ČR podle věkových skupin z dat sčítání lidu v roce 2001 (v %)

Vzdělání	50–54			55–59			60–64		
	M	Ž	Cel.	M	Ž	Cel.	M	Ž	Cel.
Nezjištěno	1	1	1	1	1	1	1	1	1
neukončené základní	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Základní	9	22	16	10	30	21	15	38	28
vyučení bez maturity	54	36	45	50	30	40	48	31	39
střední s maturitou	20	29	25	21	25	23	20	21	20
Vyšší odborné	2	5	4	4	4	4	4	3	4
VŠ	12	7	10	13	9	11	11	5	8
Celkem	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Vlivem posunu mladších a vzdělanějších věkových skupin do vyšších věkových kategorií bude nicméně v blízké budoucnosti docházet k vzestupu úrovně vzdělanosti seniorů, a to zvláště u žen. Do roku 2020 by se v populaci starší 60 let měl výrazně snížit podíl osob se základním vzděláním: na 16 % u mužů a 31 % u žen. Naopak se zvýší podíl osob s úplným středním vzděláním a pozvolna i podíl vysokoškolsky vzdělaných seniorů. Těch by mělo v roce 2020 být 12 % mezi muži a 8 % mezi ženami staršími 60 let (Kučera, 2002, s. 38).

Předpokládaný pozitivní vzdělanostní posun ovšem jen málo mění na faktu, že vědomosti a dovednosti získané ve škole a v učení v soudobých dynamických společnostech, jejichž výkon je založen na ekonomikách tažených znalostmi (*knowledge-driven*), nebude pro další život dostačující. Proto se celoživotní učení a vzdělávání dospělých musí stát organickou součástí naší každodennosti. Nedomůžeme-li totiž celkově aktivizovat populaci staršího věku tak, aby byla schopna úspěšně fungovat na moderním trhu práce v podmínkách společnosti vědění, pak všechny uvažované a snad i připravované akce, které mají mírnit demografické stárnutí společnosti, jako je eliminace předčasných odchodů do důchodu, zvýšení důchodového věku a snaha motivovat seniory k práci i po vzniku nároku na důchod, se minou svým účinkem.

Nezanedbatelným důvodem, proč je další vzdělávání tak důležitým momentem ve stárnoucí společnosti, je i skutečnost, že v české společnosti, jako ve všech vyspělých zemích, dochází z různorodých důvodů k individualizaci sociálního státu. To v konečném efektu znamená, že jedinci se mohou ve stále menší míře spoléhat na stát a že budou naopak stále více individuálně odpovědní za svou životní úroveň a za svou kvalitu života ve všech fázích své životní dráhy, především však ve stáří. Před sociology, psychology a pedagogy proto stojí jasný úkol: naučit člověka stárnout. Vštípit mu poznání, že tak, jako se v mládí připravuje na svou profesní dráhu, tak je potřeba se ve starším středním věku začít připravovat na dlouhé období života seniora. Vnuknout mu ideu, že život ve stáří, život v důchodu, může být velmi aktivní fází naší životní dráhy. „Vnutit“ mu koncept aktivního stárnutí. V kontextu vzdělávání vzniká jako součást tohoto

„učení se stárnout“ také potřeba naučit populaci, aby ani ve vyšším středním a v předseniorském věku nepřestala věnovat pozornost svému vzdělávání, které jí pomůže udržet se v hlavním proudu dynamicky se vyvíjející společnosti založené na vědění.

V kontextu stárnoucích evropských populací a aktivního stárnutí se ovšem objevují i úvahy, které jdou mnohem dále než k aktivizaci starších osob. Nasažují optiku životní dráhy, která „vede ke zpochybnění kategorizace života do tří období – předpracovního neboli školního, pracovního a popracovního neboli důchodového. Jinými slovy, zpochybňuje dělení do tří etap: na práci příliš mladý, na práci věkově způsobilý a na práci příliš starý“ (Muffels, 1997, s. 43). Tuto koncepci životní dráhy je potřeba změnit a nahradit ji modelem permanentního prolínání vzdělávání, práce a zájmových aktivit (Krain, 1995 in Muffels, 1997). Tím bude docházet k věkové integraci, kdy období vzdělávání, práce a volného času nebudou řazeny v posloupnosti za sebou, ale průběžně vedle sebe, což by mělo vést k tomu, že se prosadí představa o celoživotním vzdělávání, které je propojeno s celoživotní prací a celoživotním provozováním zájmových činností (Muffels, 1997).

Z předchozích odstavců logicky vyplývají některé důležité otázky. Jsou dnešní osoby ve starším věku ochotny se dále vzdělávat? Uvědomují si, jak je další učení důležité pro jejich další pracovní dráhu? Jaké spatřují případné překážky v tom, aby navštěvovaly nejružnější kurzy neformálního vzdělávání, které jim pomohu získat potřebné kompetence? Odpovědi přináší další část tohoto článku.

Starší osoby a vzdělávání dospělých

Účast starších osob na dalším vzdělávání je v České republice ve srovnání se zeměmi Evropské unie poměrně nízká. Jak ukazují údaje z výzkumu, který v roce 2003 provedl Eurostat pod názvem *Ad hoc module on lifelong learning*, podíl osob ve věku 55–64 let na jakékoliv vzdělávací aktivitě, to je týkajícího se formálního, neformálního či informálního vzdělávání, dosáhl v ČR pouhých 20 %. Nejvyšší podíl účasti na dalších vzdělávacích aktivitách byl zaznamenán v Rakousku (93 %), dále ve Slovinsku (78 %) a v Dánsku (72 %). Nejméně naopak v Maďarsku (4 %), v Řecku (7 %) a ve Španělsku (14 %). Průměr ve 25 členských zemích EU⁵ byl 30 % (Kailis, Pilos, 2005).

V tomto článku se ale budeme zabývat výsledky našeho speciálního šetření zaměřeného na celoživotní vzdělávání, který byl mnohem detailnější než *Ad hoc module* Eurostatu. Zaměříme se v něm na populaci ve věku 50–65 let⁶ a budeme

⁵ Podobné pořadí zemí platí také z hlediska výsledků účasti na dalším vzdělávání celé populace, tedy osob ve věku 15–64 let. Podíly osob účastnících se jakékoliv formy vzdělávání jsou pochopitelně vyšší. Průměr pro EU 25 činil 42 %, v ČR to bylo 29 % (viz http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-05-008/EN/KS-NK-05-008-EN.PDF).

⁶ Celkově byl výzkum proveden na populaci osob ve věku se 20–65 let (viz Editoriál v tomto sborníku). V našem výběrovém souboru bylo osob staršího věku (50–65 let) celkem 558.

si všimát především aktivit, které se dají kvalifikovat jakožto aktivity neformálního vzdělávání.

Je pochopitelné, že naprostá většina respondentů v tomto věku (98 %) již neplánuje žádné studium v rámci formálního vzdělávání. Což ovšem neznamená, že by stáli zcela mimo jakékoliv vzdělávání. Účastní se totiž vzdělávání neformálního. Na některou ze sady našich otázek, zdali se respondent v posledních 12 měsících zúčastnil nějakého kurzu týkajícího se náplně práce, jazykového kurzu, kurzu práce na počítači, kurzu pro osobnostní rozvoj, kurzu pro trávení volného času či vzdělávací aktivity týkající se záležitostí občanského života, odpovědělo kladně plných 22 % respondentů (z nich přibližně polovina absolvovala jeden kurz, druhá polovina dva i více kurzů). Pro srovnání – v celém souboru se kurzů neformálního vzdělávání v posledních 12 měsících zúčastnilo 34 % respondentů ve věku 20–64 let (aktuálně studující byli z těchto výpočtů vyloučeni), což v mezinárodním srovnání není úplně špatný výsledek (viz Rabušicová, Rabušic, 2006). Detaily účasti na vzdělávání dospělých podle věku přináší tabulka 4.

Tabulka 4: Celková účast na neformálních vzdělávacích aktivitách v posledních 12 měsících podle věkových skupin (řádková %), N = 1 383

Věková skupina	Zúčastnil se	Nezúčastnil se
20–29	42	58
30–39	43	57
40–49	39	61
50–59	32	68
60–65	12	88
Celkem	34	66

Z tabulky je patrné, že míra účasti se s věkem snižuje a že v seniorské věkové skupině (to je ve věku 60–65 let) je již minimální (pouhých 12 %). Z pohledu konceptu aktivního stárnutí, kdy vzdělávací aktivity by byly ideálním příkladem náplně pro seniorský věk, je tedy zřejmé, že čeští senioři tuto činnost neprovádějí.

Z hlediska typů navštěvovaných kurzů v podsouboru respondentů, kteří nás v tomto článku zajímají, to je v podsouboru starších osob, naprosto převažovala účast v kurzech, které se nějakým způsobem dotýkaly pracovní náplně respondenta, dále následovaly kurzy práce na PC a jazykové kurzy. Nejméně byly navštěvovány kurzy o tom, jak trávit volný čas.

Mezi nimi bylo 44 % pracujících (z toho 3 % bylo zaměstnaných na poloviční úvazek a 6 % bylo podnikatelů), 4 % nezaměstnaných a 52 % důchodců (častěji ženy).

Tabulka 5: Plánovaná účast na některém z kurzů neformálních vzdělávacích aktivitách v blízké budoucnosti podle věkových skupin (řádková %), N = 1 383

Věková skupina	Plánuje	Neplánuje
20–29	46	53
30–39	48	52
40–49	39	61
50–59	32	68
60–65	13	87
Celkem	36	64

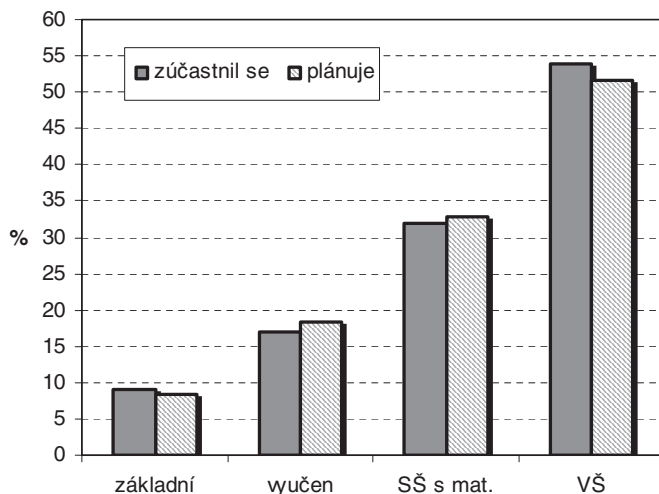
Zaznamenaná nízká účast starších respondentů ve vzdělávacích aktivitách ještě nemusí znamenat, že by respondenti odmítali návštěvu kurzů v blízké budoucnosti. Proto jsme v našem výzkumu respondentům položili otázku, zdali plánují navštěvovat nějaké vzdělávací kurzy v příštích 12 měsících. Získaná data žel nenaznačují, že by v české starší populaci vzdělávací aktivity začaly hrát nějakou významnější úlohu. Z tabulky 5 plyne, že rozložení plánů na budoucí neformální vzdělávání je takřka totožné s rozložením, které jsme zaznamenali v tabulce 4. Také zde platí, že nejčastějšími plánovanými typy kurzů byly ty, které souvisely s náplní práce respondenta.

Na účast v neformálním vzdělávání dospělých má jistě vliv dosažená vzdělanostní úroveň. Bylo možné předpokládat, že se zvyšujícím se vzděláním respondentů poroste jak míra participace, tak budou také intenzivnější plány na participaci budoucí. Náš výzkum tuto hypotézu výrazně podpořil, jak ilustruje obr. 3. Zvyšování participace jak minulé, tak budoucí má v závislosti na vzdělání téměř lineární podobu⁷. Obrázek 3 ale ukazuje ještě jednu důležitou souvislost. Platí totiž, že ti, kdo se zúčastnili v minulosti, plánují účast také v budoucnosti (asociace Kendallova tau-b je 0,69) a naopak, ti, kdo v minulosti žádný kurz nenavštěvovali, neuvažují o tom ani do budoucnosti⁸.

⁷ Vyjádříme-li souvislost mezi úrovní dosaženého vzdělání a skutečností, zdali se respondent zúčastnil některého z kurzů vzdělávání dospělých v termínech jednoduché logistické regrese o dvou proměnných, pak respondenti s VŠ vzděláním měli 12,2krát vyšší šanci zúčastnit se vzdělávání dospělých než respondenti se vzděláním základním; respondenti, kteří měli středoškolské vzdělání s maturitou, měli tuto šanci 4,8krát vyšší a ještě i ti, kdo byli pouze vyučeni, měli šanci, že se v minulých dvanácti měsících se zúčastnili některého z kurzů neformálního vzdělávání, 2krát vyšší, než respondenti se vzděláním základním. Intenzita šancí pro jednotlivé kategorie vzdělání byla podobná i pro plány na budoucí vzdělání.

⁸ Toto zjištění platí nejen pro podsoubor starších respondentů, nýbrž i pro celý zkoumaný soubor (viz Rabušicová, Rabušic, 2006).

Obrázek 3: Podíl respondentů ve věku 50–65 let, kteří se zúčastnili v minulých 12 měsících kurzů neformálního vzdělávání a kteří plánují v blízké budoucnosti zúčastnit se některého z kurzů neformálního vzdělávání, podle vzdělání (v %)

Z těchto údajů již lze formulovat obecnější poznatek. Ve starší české populaci je účast na kurzech vzdělávání dospělých výrazně závislá na dosaženém vzdělání – čím vyšší vzdělání jedince, tím také jeho vyšší participace. A to, zda se budou starší čeští občané účastnit tohoto vzdělání v blízké budoucnosti, zase závisí na tom, zdali se již zúčastnili v minulosti. Je zde tedy náznak kauzálního propojení:

dosažené vzdělání → účast na kurzech → plánovaná účast na kurzech v budoucnosti

Z toho lze dále odvodit formálně logický závěr, že pokud budeme chtít, aby se čeští starší občané více zapojovali do kurzů neformálního vzdělávání, které jim mají usnadnit funkční existenci ve stále složitější a dynamičtější společnosti vědění, musíme je před tím, než dospějí do staršího věku, vést k tomu, aby dosáhli vyššího vzdělání. Což je výrok, který zní poněkud absurdně a tautologicky. Ale má své racionální jádro – bude-li naše populace dostatečně vzdělaná, povede ji to k aktivní participaci na dalším vzdělávání, čímž se bude naplňovat základní předpoklad společnosti vědění. Takže stačí „maličkost“. Udržet mladou českou populaci co nejdéle ve školních lavicích a umožnit jí, aby všichni, kdo mohou a chtějí, dosáhli co nejvyššího vzdělání. Znamená to, samozřejmě, především otevřít česká gymnázia mnohem většímu počtu studujících, znamená to také vyššími investicemi do vysokého školství umožnit mnohem vyššímu podílu středoškolské mládeže jít studovat do bakalářských studijních programů.

Vzdělání není samozřejmě jedinou nezávisle proměnnou, která může ovlivňovat účast na vzdělávacích kurzech ve starším věku. Ukažme si nyní, jaké další vlivy zde mohou sehrávat roli. Budeme sledovat roli následujících – z naše-

ho hlediska klíčových – proměnných: pohlaví – zde lze předpokládat, že muži budou aktivnější než ženy, neboť ty mají pro seniorský věk jasný program: péči o manžela a vnoučata⁹. Další proměnná, jejíž efekty lze předpokládat, je věková skupina: mladší respondenti ve věku 50–59 let by se podle hypotézy měli častěji vzdělávat v kurzech neformálního vzdělávání než respondenti seniorští (60–65 let). Svou roli by měl sehrávat i zaměstnanecký status, tedy skutečnost, zdali respondent pracuje, je nezaměstnaný nebo je v důchodu. Předpokládat lze také působení hodnotového faktoru – konkrétně jakou hodnotu člověk připisuje vzdělání pro úspěch v životě¹⁰. Působení těchto proměnných a jejich vliv na proměnnou závislou budeme sledovat prostřednictvím regresního modelu.

Jelikož naše závisle proměnná (jak minulá účast na kurzech, tak i plánovaná budoucí účast na kurzech) je dichotomická (zúčastnil se kurzu versus nezúčastnil se; plánuje versus neplánuje), a nezávisle proměnné jsou kategorické, musíme pro odhalení čistého vlivu těchto nezávisle proměnných použít postupu binární logistické regrese. Logistická regrese je podobná regresi standardní pouze s tím rozdílem, že závisle proměnná je dichotomická (a kódovaná tak, aby bylo možné určit, zda daný jev nastal či nenastal, tedy v našem případě, zda se respondent nezúčastnil, nebo zúčastnil vzdělávacích aktivit) a nezávisle proměnné mohou být i nominálního charakteru. Výsledek logistické regrese pak ukazuje, s jakou velkou pravděpodobností (s jakou šancí) přispívají jednotlivé varianty nezávisle proměnné k výskytu proměnné závislé očištěné od vlivu působení ostatních nezávisle proměnných zahrnutých do modelu (blíže k logistické regresi viz Řeháková, 2006).

Vyložíme nejdříve regresi pro závisle proměnnou participace. Její výsledky jsou uvedeny v tabulce 6. Ve sloupci neadjustovaných šancí jsou vypočteny výsledky jednoduché binární regrese, to je vztah mezi pouze danou nezávisle proměnnou a proměnnou závislou, bez ohledu na vliv ostatních proměnných. V dalším sloupci tabulky jsou již vypočtené adjustované hodnoty šancí, které říkají, jaký je čistý vliv jednotlivé nezávisle proměnné při kontrole vlivu ostatních proměnných v modelu. Hodnoty adjustovaných hodnot se pochopitelně liší od hodnot neadjustovaných – v modelu s více proměnnými mají nižší vliv, což dokazuje, že binární vztah je často vztahem falešným způsobovaným vlivem další proměnné.

⁹ Tato hypotéza není výrazem mého sexistického přístupu, nýbrž vychází ze sociologického pozorování každodennosti starších osob.

¹⁰ Důležitost hodnoty vzdělání pro úspěch v životě byl konstruován jako index na základě toho, jaké tři položky respondent zvolil z baterie položek důležitých pro úspěch v životě. Pro potřeby regrese byl dichotomizován do dvou poloh: vysoká hodnota indexu, kdy vzdělání je považováno pro úspěch v životě za klíčové, a nízká hodnota indexu.

Tabulka 6: Neadjustované a adjustované šance (*odds ratio*) ukazující pravděpodobnost, že respondent participoval na kurzech vzdělávání dospělých v uplynulých 12 měsících podle vybraných charakteristik

	Neadjustované šance	Adjustované (poměr šancí)
<i>Pohlaví:</i>		
Muž	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Žena	0,87 nesignif.	1,56 nesignif.
<i>Vzdělání:</i>		
Základní	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Vyučen	2,11 *	1,11 nesignif.
SŠ s maturitou	4,83 **	2,47 *
VŠ	12,16 **	6,18 **
<i>Věkové skupiny:</i>		
50–59	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
60–65	0,28 **	0,79 nesignif.
<i>Pracovní status:</i>		
Pracující	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Nezaměstnaný	0,15 **	0,23 *
Důchodce	0,08 **	0,10 *
<i>Důležitost vzdělání:</i>		
Nízká	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Vysoká	1,67 *	1,16 nesignif.
<i>Konstanta</i>	<i>x</i>	<i>0,33 **</i>

Poznámky: (ref.) = srovnávaná kategorie; nesignif. = statisticky nesignifikantní; * = $p < 0.05$; ** = $p < 0.01$

Charakteristiky modelu: Chí kvadrát je statisticky signifikantní (model s daty vysvětluje závisle proměnnou lépe, než model pouze s konstantou, Hosmer-Lemeshowův test není signifikantní ($p > 0,05$), což znamená, že modelová data (regrese je vždycky modelem) a reálná data se neliší. Podíl správně klasifikovaných případů byl 81 %, což je dobrý výsledek, neboť rozdíl mezi skutečnými daty a daty odhadnutými z modelu byl nízký. Nagelkerkeho $R^2 = 0,36$, což znamená, že model vysvětluje 36 % variance závisle proměnné.

Jak číst výsledky modelu? Interpretujeme údaje ze sloupce adjustovaných šancí a vidíme, že proměnná pohlaví nemá na participaci žádný vliv, ženy se od mužů, kteří jsou zde srovnávanou (referenční) kategorií, statisticky neliší, rozdíl je statisticky nesignifikantní. Naši hypotézu o častější vzdělávací aktivitě starších mužů ve srovnání s ženami musíme proto zamítnout. Co se týče vlivu vzdělání, tak to je v tomto regresním modelu významné pouze pro kategorii SŠ s maturitou (pravděpodobnost, že se respondent zúčastnil vzdělávacích aktivit v kurzech pro dospělé je zde 2,47krát vyšší než pro respondenty se vzděláním základním) a pro respondenty se vzděláním vysokoškolským (šance je 6,18krát vyšší než u základního vzdělání). Kategorie vzdělání vyučen není pro participaci na vzdělávání ve srovnání se vzděláním základním statisticky signifikantní¹¹.

¹¹ U této proměnné je jasně patrný rozdíl mezi neadjustovanými a adjustovanými šancemi. Vysoké hodnoty neadjustovaných šancí jsou způsobeny tím, že do vlivu vzdělání na účast

Věk rovněž nehraje žádnou roli. Kategorie seniorských respondentů (ve věku 60–65) se ve své šanci na participaci statisticky neliší od kategorie respondentů ve věku 50–59. Zaměstnanecký status ovšem svou roli sehrává. Nezaměstnaní mají o 77 % nižší šanci¹², že se zúčastní kurzů neformálního vzdělávání než pracující (výsledek je statisticky významný s $p < 0,05$), starobní důchodci jsou na tom ještě hůře: jejich šance je nižší o 90 %. Předpoklad o významném vlivu subjektivní hodnoty vzdělání pro úspěch v životě se nenaplnil, lidé s vysokou hodnotou tohoto indexu se, při kontrole vlivu ostatních proměnných, ve své participaci na vzdělávacích aktivitách statisticky nelišili od těch, jejichž hodnota byla nízká. Model celkově vysvětluje 36 % variability participace na kurzech, což není příliš mnoho. Je zřejmé, že pro vysvětlení účasti na kurzech neformálního vzdělávání by bylo potřeba zahrnout ještě další charakteristiky.

Shrneme-li výše uvedené výsledky, pak z analýzy vyplývá, že v kohortě starších obyvatel ČR ve věku 60–65 let bylo pro jejich účast na vzdělávacích aktivitách dospělých rozhodující především vzdělání a dále jejich zaměstnanecký status. To, zda jsou mužem či ženou, zda byli ve věku 50–59 let či 60–65 let a zda si považovali vzdělání či nikoliv, nehrálo vůbec žádnou roli. Je to pravděpodobně dáno tím, že tato věková kohorta je více méně se sebou a svým životem spokojená: jen 7 % z nich má pocit, že nemá kontrolu nad svým životem a pouze 4 % jsou se svým životem nespokojena. Z tohoto životního pocitu asi pramení přesvědčení, že není potřeba nic měnit. V odpovědi na otázku, co by si přáli, aby u nich v nejbližších třech letech nastalo, 90 % nevolilo z nabízených položek možnost přihlásit se do nějakého vzdělávacího kurzu, 67 % nevolilo položku naučit se něco nového, 85 % nevolilo možnost naučit se lépe vycházet s lidmi, 86 % ignorovalo položku zapojit se do života svého města nebo své obce¹³.

Nyní se podívejme, jaký získáme výsledek při odhalování vlivu našich proměnných na plány na účast na kurzech vzdělávání dospělých v příštích dvanácti měsících. K proměnným, které jsme již použili v předchozím modelu, přidáme ještě dichotomickou proměnnou o účasti na vzdělávacích kurzech v minulých dvanácti měsících. Z předchozích analýz již víme, že je to proměnná, která má pro tuto úlohu velkou vypovídací hodnotu. Výsledky jsou uvedeny v tabulce 7.

na kurzech se promítají další charakteristiky respondenta: méně vzdělaní lidé jsou častěji nezaměstnaní a odcházejí dříve do (předčasného) důchodu, takže méně participují na vzdělávacích kurzech. Lidé s vyšším vzděláním připisují vzdělání vyšší hodnotu, a proto častěji participují na vzdělávacích kurzech apod. Tyto skryté vlivy však neadjustovaná asociace nedokáže odhalit.

¹² V případě, že vypočítaná šance (*odds*) je menší než jedna, přepočítává se na procenta tak, že dané *odds* se odečte od jedné a násobí se stem. Šance nezaměstnaných, že se zúčastní vzdělávání v minulých 12 měsících byla 0,23, takže: $(1-0,23)*100 = 77\%$.

¹³ Na druhé straně ale téměř polovina (44 %) souhlasila s názorem, že je dnes stále obtížnější porozumět tomu, co se ve společnosti děje a plných 70 % respondentů odpovědělo, že se snaží dění ve společnosti porozumět – k tomuto porozumění však očividně hledají jiné kanály než vzdělávací.

Tabulka 7: Neadjustované a adjustované šance (*odds ratio*) na to, že respondent bude participovat na vzdělávacích kurzech v příštích 12 měsících podle vybraných charakteristik

	Neadjustované	Intence (poměr šancí)
<i>Pohlaví:</i>		
Muž	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Žena	0,94 nesignif.	1,21 nesignif.
<i>Vzdělání:</i>		
Základní	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Vyučen	2,56 **	3,02 *
SŠ s maturitou	5,56 **	3,75 **
VŠ	11,89 **	5,09 **
<i>Věkové skupiny</i>		
50–59	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
60–65	0,30 **	0,43 *
<i>Pracovní status:</i>		
Pracující	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Nezaměstnaný	0,41 nesignif.	3,33 nesignif.
Důchodce	0,20 **	1,15 nesignif.
<i>Důležitost vzdělání</i>		
Nízká	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Vysoká	2,26 **	3,33 **
<i>Participace v uplynulých 12 měsících</i>		
Ne	0,00 (ref.)	0,00 (ref.)
Ano	43,75 **	38,90 **
<i>Konstanta</i>	<i>x</i>	<i>0,02 **</i>

Poznámky: (ref.) = srovnávaná kategorie; nesign. = statisticky nesignifikantní; * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$

Charakteristiky modelu: Chi kvadrát je statisticky signifikantní (model s daty vysvětluje závisle proměnnou lépe než model pouze s konstantou, Hosmer - Lemeshowův test není signifikantní, takže modelová a reálná data se neliší a podíl správně klasifikovaných případů byl 89 %. Nagelkerkeho $R^2 = 0,57$.

Pohlaví opět nevykázalo žádný statistický vliv. Role vzdělání se ve vyjadřovacích plánech ukázala být silnější než v případě participace. Již vyučení se statisticky signifikantně odlišovali (jejich šance byla 3krát vyšší) od osob se základním vzděláním, lidé se středoškolským vzděláním plánovali svou vzdělávací aktivitu 3,8krát častěji a s vysokoškolským vzděláním 5,1krát častěji než lidé se vzděláním základním. Proměnná věk v tomto modelu začala působit. Seniorští respondenti (60–65 let) se signifikantně odlišili od respondentů ve věku 50–59 let, kdy jejich šance na budoucí účast ve vzdělávání dospělých byla o 57 % nižší. Naopak ve srovnání s modelem participace v tomto modelu přestal působit zaměstnanecký status. Pracující se statisticky nelišili od nezaměstnaných ani starobních důchodců ve svých intencích na příští vzdělávání. Výrazně se ale projevila subjektivní hodnota vzdělání. Lidé, kteří připisují vzdělání velkou hodnotu pro úspěch v životě,

mají 3,3krát vyšší šanci, že se, podle jejich vyjádření, v blízké budoucnosti zapojí do vzdělávacích aktivit ve srovnání s lidmi, kteří vzdělání připisují hodnotu nízkou. Výrazným momentem pro predikci budoucí účasti na vzdělávání dospělých byla i v tomto případě skutečnost, zdali respondenti již participovali v minulosti. Ti, kdo se vzdělávali v kurzech neformálního vzdělávání v uplynulých 12 měsících, měli 38,9krát vyšší šanci, že tak učiní i v příštích 12 měsících ve srovnání s těmi, kdo v minulosti vzdělávací kurzy neabsolvovali. Model celkově vysvětluje 57 % variance závisle proměnné a to je již docela vysoký podíl.

Plány na budoucí vzdělávání osob staršího věku jsou tedy, shrneme-li výsledky regresní analýzy, ovlivněny vzděláním respondenta (čím vyšší vzdělání, tím častější plány na účast v kurzech vzdělávání dospělých), jeho věkem¹⁴ (starší respondenti plánují svou účast mnohem méně často, než respondenti mladší), hodnotou, kterou připisuje vzdělání pro úspěch v životě a – to především – minulou participací na nějakých vzdělávacích aktivitách.

Neúčast na vzdělávacích aktivitách dospělých může mít řadu důvodů, řadu bariér. U starší populace to mohou být především psychologické bariéry, nedostatek zájmu, strach z učení popřípadě negativní sebepercepce nebo nedůvěra v sebe sama (Hiemstra, 2002). Svou roli by mohl také sehrávat fakt, že pro starší populaci nemusí být návštěva vzdělávacích kurzů, která je většinou placená, finančně dostupná nebo nemusí existovat dostatečně vhodná nabídka kurzů popřípadě informace o těchto kurzech nemusí být příliš rozšířena. Abychom zjistili, jaké bariéry spojují čeští starší obyvatelé s účastí na neformálním vzdělávání, předložili jsme jim baterii jedenácti možných důvodů a požádali jsme je, aby u každého vyjádřili míru souhlasu nebo nesouhlasu. Výsledky jsou seřazeny v tabulce 8.

Jako nejsilnější důvod se ukázalo to, že se starší respondenti domnívají, že vzdělávací aktivita již pro ně nemá smysl. Byl zvolen více než dvěma třetinami dotázaných (67 %). Je to základní psychická bariéra, která se projevuje především u seniorů, neboť tento důvod vyjádřilo 56 % respondentů ve věku 50–59 let, ale plných 78 % osob ve věku 60–65 let. Druhým nejsilnějším důvodem byl zvolen nedostatek finančních prostředků (51 %). Zde se „mladší“ a „starší“ respondenti od sebe nelišili. Třetím důvodem pak byl opět důvod psychologický – obavy z nezvládnutí kurzu (48 %). Starší respondenti (60–65 let) tuto obavu vyjadřovali častěji než respondenti mladší (50–59 let).

14

O tom, že starší respondenti ve věku nad 60 let nemají o některou z forem vzdělávání zájem, máme údaj i z jiného zdroje. Jak ve svém reprezentativním výzkumu osob ve věku 60 let a starším zjistila Kuchařová (2002), velká část jejich respondentů nepociťovala potřebu dalšího vzdělávání.

Tabulka 8: **Bariéry v účasti na neformálním vzdělávání** (sečteny jsou odpovědi souhlasím a spíše souhlasím a odpovědi nesouhlasím a spíše nesouhlasím)

	Souhlas (%)	Nesouhlas (%)
Účast ve vzdělávacích kurzech nebo na školeních pro mě nemá smysl	67	33
Nemám momentálně dostatek finančních prostředků	51	49
Mám obavy, že bych to nezvládl/a	48	52
Mám hodně koníčků, takže na další vzdělávací akce nemám čas	42	58
Myslím, že na další vzdělávání nemám dostatečné vzdělání	42	58
Pracovně jsem příliš zaneprázdněn/a	38	62
Neexistuje dostatek informací o vhodných vzdělávacích kurzech	36	64
Není dost vhodných kurzů samotných.	29	71
Nemohu se účastnit ze zdravotních důvodů	29	71
Kvalita kurzů bývá poměrně nízká.	27	73
Na další vzdělávání nemám čas kvůli starosti o děti nebo rodinu	23	78

Jako základní příčina toho, proč starší česká populace není (sebe)vzdělanostně aktivní, je tak psychická bariéra: vzdělávání již nemá smysl, výuku ve svém věku již nezvládnou. Souvisí, bohužel, s celkovým psychologickým klimatem, který v naší společnosti mezi starší populací a především mezi seniory český sociálně vědní výzkum často zaznamenává: čeští senioři jsou málo sebevědomí, blízcí se důchod nebo důchod samotný je vede k pasivitě, programem pro seniory je často to, že žádný program nemají. Přitom vzdělávací a aktivizační kurzy by mohly být pro starší populaci jednou z možností, jak takový program nalézt – a současně by se naplnila ona vysoká potence, kterou starší občané mají, totiž potence ke vzdělávání a potence k aktivní roli na trhu práce.

Silně vyjadřovaný důvod finančních bariér v účasti na vzdělávání dospělých je svým způsobem také bariérou psychickou, neboť hodnotovou. V našem souboru starších respondentů totiž pouze 12 % dotázaných charakterizovalo finanční situaci své rodiny výrazy „poměrně velké finanční problémy“ a „velmi velké finanční problémy“. Fakt ale, že přitom 51 % respondentů prohlásilo, že na účast v kurzech nemají momentálně dostatek finančních prostředků indikuje, že vzdělávání není v soutěži s jinými komoditami jejich prioritou. Pozitivním zjištěním je, že respondenti nemají dojem, že by bariérou v účasti byl nedostatek nabízených vzdělávacích možností nebo jejich nízká kvalita. Také domácí povinnosti se nejeví jako žádná potenciální překážka v dalším vzdělávání starších osob.

Shrnutí a diskuse

Současné vyspělé společnosti včetně naší jsou typické svým demografickým stárnutím. Jak ukazují nejrůznější populační projekce, tento jev nás bude provázet přinejmenším příštích třicet let a přinese důsledky, které značným způsobem pozmění naše dosavadní představy o fungování společnosti. Klíčovou úlohu bude hrát ve stárnoucích společnostech vzdělání. Bude to totiž prvek, s jehož pomocí

bude možné celkově aktivizovat starší populaci, která tak bude schopna držet krok s dynamickým vývojem společnosti vědění založené na znalostní ekonomice. Populační stárnutí tím získá podobu stárnutí aktivního, které je, zdá se, oním *conditio, sine qua non*.

Stárnutí společnosti se v současné době vnímá především prizmatem finančních nákladů – nákladů na penzijní systém a systém veřejného zdraví – a snažejí se argumenty, že jedině zásadní proměna těchto systémů nás může uchránit před jejich kolapsem. Souvisí to s jedním z rysů populačního stárnutí, jímž je úbytek osob na trhu práce, především tzv. druhé biologické generace, to je osob ve věku 15–49 let¹⁵. Souhlasím, nicméně nemělo by se zapomínat na to, že jsou i další způsoby řešení. Jeden z nich naznačil Koschin (2005), když si položil otázku, zdali se v kontextu stárnoucí populace dokážeme vůbec uživit na přijatelné životní úrovni. Do svých výpočtů vkomponoval koncept lidského kapitálu, to je schopností, znalostí a dovedností jedince, které usnadňují tvorbu individuálního, sociálního a ekonomického blaha, a zjistil, že poroste-li lidský kapitál, křivky indexu sociálního zatížení zdaleka nebudou mít onu strmě rostoucí povahu, jak naznačují výpočty, které lidský kapitál neberou v úvahu (viz Koschin, 2005, graf 3). To je dobrá zpráva, má však jeden háček. Předpokládá výrazné rozšíření vzdělávání dospělých. Ovšem rozšířit tuto formu vzdělávání neznamená pouze nabízet nové a nové kurzy¹⁶, ale jak zdůrazňuje Koschin nebo Rabušicová s Rabušicem (2006), také podnítit zájem o tyto kurzy, vyvolat poptávku. Do povědomí české populace se musí dostat fakt, že by měla být připravena na to, že se bude (chtít) pravidelně učit po celý život.

Nutností umožnit další vzdělávání osob staršího věku v kontextu stárnoucí společnosti si je dobře vědom i důležitý vládní dokument, který pro stárnoucí českou společnost nechala vypracovat vláda ČR a který byl pod názvem *Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003–2007* schválen v květnu roku 2002. Tento dokument pojmenovává mimo jiné také konkrétní opatření pro oblast vzdělávání, v nichž zdůrazňuje, že je nutné vytvářet prostředí a programy umožňující stárnoucím osobám a seniorům vyrovnat se s novými poznatky a informačními technologiemi, které mohou vést k udržení a rozvíjení jejich schopností, přispět ke zvládnutí nároků moderní společnosti a naplnit jejich zájmy a potřeby.

Naše společnost se nicméně ve svém vzdělávacím úsilí stále koncentruje převážně na problematiku formálního vzdělávání – toto vzdělávání je zaměřeno především na mladou populaci a je orientováno na profesní přípravu. Na populaci

¹⁵ Demografové hovoří o třech biologických generacích. Ta první se definuje jako obyvatelstvo ve věku 0–14 let, druhá ve věku 15–49 let a třetí ve věku 50 let a starší.

¹⁶ České vzdělávací dokumenty roli celoživotního učení uznávají a verbálně ho podporují. Dva základní programové dokumenty o rozvoji české výchovně vzdělávací soustavy, to je Národní program rozvoje vzdělávání v ČR – Bílá kniha z roku 2001 a Dlouhodobý záměr vzdělávání a výchovně vzdělávací soustavy ČR z roku 2002 shodně hovoří o tom, že koncept celoživotního učení vyžaduje rozvoj dalšího vzdělávání dospělých. Je ovšem faktem, že Česká republika dosud nemá, na rozdíl od mnoha jiných vyspělých zemí, speciální zákon o vzdělávání dospělých.

ve středním a starším věku se zatím reálnými vzdělávacími příležitostmi příliš neorientujeme, navíc fiskální problémy nevytvářejí pro tuto rozšířenou orientaci příznivé klima¹⁷. Zavádění vzdělávacích programů pro populaci středního a staršího věku, které by rozvíjely a rozšiřovaly nejen znalosti a dovednosti, jež dospělí potřebují pro své zaměstnání (takové programy v rámci české politiky zaměstnanosti totiž poměrně bohatě existují), ale jež by také rozvíjely kompetence umožňující občanské aktivity v komunitě, znalosti a dovednosti nutné pro péči o sebe či své blízké (ve stárnoucí společnosti je to velmi aktuální téma) nebo prostě naučily aktivitám umožňující užívat radostí života v seniorském věku, jsou naléhavým tématem dne.

A jelikož si mnozí dnešní starší občané neuvědomují ono potenciálně velmi významné propojení mezi kvalitou jejich života a kvalitou informací, které mají o světě kolem sebe (Atchley a Barusch 2004), je velice důležité toto vědomí v nich probudit.

Připravenost české starší populace, jak ukázaly výsledky našeho výzkumu, na nutnost celoživotního učení není zatím nijak valná. Představa „chodit opět do školy“, byť oním „chodit do školy“ je pouze návštěva různě dlouhých vzdělávacích kurzů, je pro valnou část české starší populace nemyslitelná. Ti, kdo kurzy vzdělávání dospělých navštěvují, tak z velké části činí především z pracovních důvodů; senioři-důchodci, u nichž tento pracovní důvod mizí, jsou proto do vzdělávacích aktivit zapojeni jen minimálně.

Ve věkové skupině, která byla v tomto článku předmětem našich analýz, tak pravděpodobně ještě doznívá kohortní efekt sociálního klimatu minulého režimu, kdy starším osobám bylo vštěpováno, že starý věk je věkem zasluženého odpočinku, kdy se ve „sladkém nicnedělání“ sklízí plody předchozích aktivit. Tento pasivní přístup ke stárnutí je v současnosti ideologicky překonáván právě důrazem na stáří aktivní, takže lze vyslovit naději, že kohorta příštích starších občanů, dnešních čtyřicátníků až pětáctýřicátníků, bude generací zcela odlišnou.

Naše výsledky ale ukázaly, že pro participaci na vzdělávacích aktivitách v dospělém věku je nesmírně důležité, aby se člověk někdy nějakého kurzu vůbec zúčastnil, aby se jednou v dospělém věku odhodlal pustit se znovu do učení, aby zakusil pocit, že získává nové kompetence, že se učí novému. Stane-li se tak, pak je velká šance, že se do dalšího vzdělávání pustí opakovaně. Jelikož koncept společnosti vědění předpokládá celoživotní učení, to je opakovanou návštěvu vzdělávacích kurzů, získat dospělé pro první návštěvu je přímo klíčové. V tomto kontextu je ovšem navýsost důležité, aby učitelé a instruktoři v těchto kurzech byli speciálně připraveni na specifické potřeby svých posluchačů. A to vyžaduje – samozřejmě – speciální didaktické dovednosti, což je už ale zcela jiné téma.

¹⁷ Je to samozřejmě otázka politických priorit. Kdyby se česká společnost rozhodla, že vzdělání je pro tuto zemi v kontextu společnosti vědění naprostou prioritou a jednoznačně nejvýhodnější investicí, finanční prostředky na uskutečňování velkorysých vzdělávacích programů by vlády této země jistě našly.

LITERATURA

- ATCHLEY, R. C., BARUSCH, A.S. *Social Forces and Aging*. 10th edition. Wadsworth, Belmont, CA., 2004.
- ČERYCH, L., KOUCKÝ, J., MATĚJŮ, P. „Školský systém a rozvoj vzdělání.“ In Večerník, J. (ed.) *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*, str. 44–68, Praha: Academia, 1998.
- HIEMSTRA, R. *Lifelong Learning: An Exploration of Adult and Continuing Education Within a Setting of Lifelong Learning Needs*. Third Edition, Fayetteville, New York, 2002.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. Federální statistický úřad. Praha: SNTL, 1985
- KAILIS, E., PILOS, S. Lifelong Learning in Europe. Statistics in focus. *Population and Social Conditions*, 8, Eurostat. Dostupný z: http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-05-008/EN/KS-NK-05-008-EN.PDF, 2005.
- KOSCHIN, F. Naše populace stárne uživíme se? *Demografie*, 47 (4): 245–250, 2005.
- KOTÝNKOVÁ, M. Hranice mezi produktivní a postproduktivní částí života. In Rabušic, L. (ed.) *Česká společnost a senioři – sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí české společnosti*, str. 30–37. FF MU Brno, 1997.
- KRAIN, M. A. Policy implications for a Society Aging Well. *American Behavioral Scientist*, 39 (2), 1995.
- KUČERA, M. „Sociální důsledky stárnutí obyvatelstva České republiky.“ *Demografie* 44 (1): 38–40, 2002.
- KUCHAŘOVÁ, V. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha, SOCIOKLUB - VÚPSV. Dostupný z: <http://www.vupsv.cz/>, oddíl Publikace, výzkumné zprávy, 2002.
- MUFFELS, R. J. A. Stárnutí a flexibilizace. Hrozba nebo výzva pro sociální stát? In Rabušic, L. (ed.) *Česká společnost a senioři – sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí české společnosti*, str. 38–65. FF MU Brno, 1997.
- Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003–2007*. Dostupný z: <http://www.mpsv.cz/cs/1057>
- OECD. *Maintaining prosperity in an Ageing Society*. OECD, Paris, 1998.
- OECD Factbook 2006: Economic, Environmental and Social Statistics. OECD. Dostupný z: <http://hermia.sourceoecd.org/vl=18406222/cl=11/nw=1/rpsv/factbook/index.htm>.
- Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003–2007*. [online]. Dostupný z: <http://www.mpsv.cz.,> 2002
- RABUŠICOVÁ, M., RABUŠIC, L. „Adult Education in the Czech Republic – Who Participates and Why. *Czech Sociological Review*“ (v tisku), 2006.
- ŘEHÁKOVÁ, B. „Nebojte se logistické regrese“. *Sociologický časopis*, 36 (4): 475–492, 2000.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1.3. 2001 – Obyvatelstvo: Česká republika*. Praha: Český statistický úřad, 2003.
- TOFFLER, A. *Future Shock*. Random House Ltd., 1970.
- VOHRALÍKOVÁ, L., RABUŠIC, L. *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha. (Dostupný také na: <http://www.vupsv.cz/>), 2004.

SUMMARY

The paper deals with formal and non-formal education among senior Czech population aged 50–65. It opens by reviewing the situation of senior Czech people in the labour market and their level of education. It states that as demographic predictions show, this age group will be growing in 2020–2035, representing thus an important pool of labour force. It is a section of population that currently tends to be overlooked. They are people who are hard to employ in the present Czech labour market. This is also the reason why approximately one third of them choose early retirement every year. As a result, the Czech Republic has not met the EU goal to have increased the employment rate among people aged 55–64 to 50% by 2010; the current rate is 43%. This age group also

has a relatively unfavourable educational structure, too; the share of people with just basic education or a vocational certificate is too big while the share of people with university degrees is too small.

The second part of the paper focuses on participation of elderly Czech population in adult education activities based on a representative survey of adult education in the Czech Republic performed in the spring of 2005. Adult education including senior education is an important feature of knowledge society and naturally also one of the factors aimed at making senior Czech population more active. Data from this survey show that 22% of senior Czech population participated in one course or another concerning their job description, a language course, a course of computer skills, a course in personality development, a course in leisure-time activities or an educational activity concerning civic life. The same share of population plan to attend a course in the next year. It can be said in general that the participation of the senior Czech population depends on the achieved level of education significantly – the more educated the individual, the higher his/her participation.

Whether senior Czech people will participate in this kind of education in the near future then depends on whether they have already participated in it (the correlation between past participation and intended participation in the near future is 0.69). The paper then brings a detailed analysis of factors influencing participation in adult education in this age group. The paper concludes that the readiness of senior Czech population to face the need for lifelong learning has not been too good so far. The paper however concludes with an optimistic hypothesis: the senior age group might reflect the cohort effect of the social climate prevalent during the past regime when elderly people were led to believe that old age is but an age of well-deserved retirement when one should harvest the fruits of their previous work activity. This passive approach to ageing is currently being overcome by stressing active old age – there are reasons to expect that the cohort of future seniors who are currently in their forties and mid-forties will be an entirely different generation.